

ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

SAYI:12-13

SAMSUN 2001

TARİHSEL HADİS BİLİNCİNİN REHABİLİTASYONU

Dr. Burhanettin TATAR*

ÖZET

Yrd. Doç. Dr. Osman Güner'in, *Doğuş Devrinde Hadis: İlk Dönem Hadis İlminin Tarihçesi* ve Zakir Kadirî Ugan'ın rivayetler üzerindeki bir çalışmasını sadeleştirip notlar ilave ederek hazırladığı *Dinî ve Gayrî Dinî Rivayetler: Rivayet İlminin Tarihçesi* başlıklı çalışmaları yayınlanmış durumdadır. Bu çalışmaların asıl hedefi, hadis ve sünnetin günümüzde anlaşılması, tatbikatı ve gelecek nesillere aktarılması noktalarında izlenecek yöntemlerin neler olması gerektiğine dair bir tarihsel hadis bilinci oluşturmaktır. Burada tarihsel hadis bilinci tabiri bir rivayetin onun tarihsel aktarılış safhaları (isnad tenkidi) ile muhteva ve ifadesinin sağlamlığına dair incelemeler (metin tenkidi)'le oluşan tarihsel kaderinden bağımsız olarak anlaşılamayacağını kabul eden bilince işaret eder. Yazar, günümüz tarihsel hadis bilincinin kuşkudan hareketle hadis tarihinin daha çok bir boyutuna, epistemolojik açıdan sorun arz eden boyutuna vurgu yaptığını düşünüyor görünmektedir. Buna karşılık, hadis ve sünneti orijinal durumundaki işlevselliğine kavuşturmak için tarihsel hadis bilincinin rehabilitasyonu gereklidir. Kuşku, gerçekte hadisin özüyle ilgili olmayıp, yalnızca bir rivayeti "yanlış değerlendirmek"ten kaçınmak ve onu aslına indirmek için gereken bir unsurdur. Oysa tarihsel hadis bilinci için asıl olan, hadisin özünü anlamayı yani onu "doğru değerlendirme"yi ve yukarıda belirtildiği üzere, onun orijinal işlevini günümüzde tekrar görmesini mümkün kılacak tarihsel arka planı ve süreci ortaya çıkarmaktır. Böylece, kuşku arzı, güven ise asıl olmalıdır.

I

Yrd. Doç. Dr. Osman Güner'in, hadislerin ilk ortaya çıktığı andan temel hadis kitaplarında toplandıkları döneme kadar geçirdiği safhaları aydınlatmak üzere *Doğuş Devrinde Hadis: İlk Dönem Hadis İlminin Tarihçesi* (Samsun: Darus-Sünne, 2000) başlığı altında yaptığı çalışma, Önsöz ve Giriş dışında altı bölümden oluşmaktadır. Hadis ilminin temel kavramlarının açıklandığı Giriş'ten sonra, Birinci Bölüm'de sünnetin dindeki konumu, İkinci Bölüm'de Hz. Peygamber devrinde hadis, Üçüncü Bölüm'de sahabe devrinde hadis, Dördüncü Bölüm'de hadislerin yazılması ve

* Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

toplanması. Beşinci Bölüm'de hadiste isnad ve Altıncı Bölüm'de hadis ilimlerine yer verilmektedir.

Çalışma, yazarın Önsöz'deki imalarından da anlaşılacağı üzere, tarihsel ve analitik olmak üzere birbirini tamamlayan iki farklı yaklaşım açısından gerçekleştirilmiş görünüyor. Tarihsel yaklaşım açısından, hadislerin toplumsal alana ilk intikalinden sonraki tarihsel gelişim süreci, bu sürecin kendi toplumsal bağlamlarıyla olan ilişkisi içinde ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Analitik açıdan, gerek Hz. Peygamber'in gerek sahabenin hadislerin topluma intikal sürecinde onların anlaşılmasını, tatbikatını ve bir sonraki nesile aktarılmasını sağlamak için izledikleri yöntemler belirlenmeye ve kavramlaştırılmaya çalışılmaktadır. Ancak her iki yaklaşımı yönlendiren saik, hadis ve sünnetin, günümüze değin Müslümanlar tarafından Kur'an'dan sonraki norm ya da normların kaynağı olarak görülmesi anlamındaki normatif karakterinin geleceğe aktarılmasında mevcut çalışmanın bir safha teşkil etmesi ümididir.

Bu açıdan bakıldığında, çalışmanın asıl hedefi, hadis ve sünnetin günümüzde anlaşılması, tatbikatı ve gelecek nesillere aktarılması noktalarında izlenecek yöntemlerin neler olması gerektiğine dair bir tarihsel hadis bilinci oluşturmaktır. Burada tarihsel hadis bilinci tabiriyle, her hadis rivayetinin geçmişte ifade edildiği şekliyle günümüzde norm olarak kabul edilmesi gerektiğine inanan bilince değil, daha temelde, hadislerin yazıya geçirilmesi ve tespiti gibi noktalarda beliren sorunları ve bu sorunların tarihsel bağlamları açısından rivayetlerin anlamlarını belirlemeye çalışan bilince işaret edilmektedir. Diğer bir deyişle, tarihsel hadis bilinci, bir rivayetin onun tarihsel aktarılış safhaları (isnad tenkidi) ile muhteva ve ifadesinin sağlamlığına dair incelemeler (metin tenkidi)'le oluşan tarihsel kaderinden bağımsız olarak anlaşılamayacağını kabul eden bilinçtir. Hz. Ömer ve Ebu Hanife gibi şahsiyetlerin hadise yönelik tutumlarında açıkça ortaya çıkan tarihsel hadis bilinci, hadislerin normatif karakterinin onların tarihsel kaderi açısından belirlendiğini kabul eder. Bunun nedeni, başlangıçta sahabe tarafından Hz. Peygamber'in vahyin ışığı altında gerçeklere derin nüfuzunun ifadeleri olarak anlaşılan, tatbik edilen ve başkalarına aktarılmaya çalışılan hadislerin, daha sonra, bir takım aktarım hatalarının yanı sıra, iyi veya kötü niyetli insanlar tarafından manipüle edilerek değişime uğratılması ve "hadis" kavramının, uydurma sözlerin ilavesiyle, nihai sınırları belirlenemeyecek bir alan haline getirilmesidir.

Ne var ki, bu bağlamda, özellikle son iki asırda hadis alanında çalışma yapmış bir çok bilginin tutumlarında belirginleştiği üzere, tarihsel hadis bilincinin "kuşkulu" tarafının ağırlık kazanarak hadis ve sünnetlerin aidiyet ve mahiyetine yönelik olarak daha çok olumsuz bir yargının oluşturulmaya çalışılması, kimi zihinlerde onların artık işlev göremeyecek bir konuma düştükleri izlenimini uyandırmaktadır. Yazar, bu olumsuz izlenimin, tarihsel hadis bilincinin kuşkudan hareketle hadis tarihinin daha çok bir

boyutuna, epistemolojik açıdan sorun arz eden boyutuna vurgu yapmasından kaynaklandığını düşünüyor görünmektedir. Buna karşılık, hadis ve sünneti orijinal durumundaki işlevselliğine kavuşturmak için tarihsel hadis bilincinin rehabilitasyonu gereklidir. Tarihsel hadis bilinci, Hz. Ömer ve Ebu Hanife'nin durumlarında olduğu gibi, kuşkuyla sadece hadisi hadis olmayan sözlerden ayırt edebilmek için gereken bir yöntemin parçası olarak yer vermelidir. Zira kuşku, hadisin özünü ilgili olmayıp, yalnızca bir rivayeti "yanlış değerlendirmek"ten kaçınmak ve onu aslına indirgemek için gereken bir unsurdur. Oysa tarihsel hadis bilinci için asıl olan, hadisin özünü anlamayı yani onu "doğru değerlendirme"yi ve yukarıda belirtildiği üzere, onun orijinal işlevini günümüzde tekrar görmesini mümkün kılacak tarihsel arka planı ve süreci ortaya çıkarmaktır. Böylece, kuşku arızı, güven ise asıl olmalıdır.

Ancak "kuşku"nın yerini "güven"e bırakması nasıl mümkündür? Bir hadisin gerçekte Hz. Peygamber'e ait olup olmadığı üzerinde tarihsel, dinî ve aklî açıdan bir takım kuşkular söz konusu olduğunda, günümüzde genel olarak sorgulanmaya çalışılan bir hadis külliyatına dayanarak bu kuşkuları gidermek nasıl mümkündür? Şayet hadis kavramı, uydurma sözlerin ilavesiyle, nihai sınırları belirlenemeyecek bir alan haline getirilmişse, bizzat hadis kavramının hadis, fıkıh ve kelam bilginleri tarafından yapılan tarihsel tanımlarına bakarak ortaya sağlam bir hareket noktası koymak ve kuşkuları bu noktadan hareketle gidermeye çalışmak mümkün müdür? Bu sorular bizi, hadis bilginlerinin aşmak durumunda oldukları bir ikileme karşı karşıya getirmektedir. Bu ikilemi şöyle ortaya koyabiliriz: Hadislerin tanımı 'efrâdını câmi, ağıyârını mâni' vecizesinde olduğu gibi, sanki bütün hadislerin muhtevasının—hadis olmayan sözlerin muhtevasından ayırt edilecek biçimde—belirlenebileceğini ve sınırlarının çizilebileceğini varsaymaktadır. Ancak bunu gerçekleştirebilmek için, genel olarak hadislerin güvenilirliği sorununun çözülmüş olması gereklidir. Oysa diğer taraftan, asırlardır hadislerin güvenilirliği sorunu tartışılmakta ve bu konuda sorunları anlamaya ve çözmeye yönelik farklı yöntemler ortaya atılmaktadır. Kuşkusuz bu durum bütün hadislerin kuşkulu oldukları anlamına gelmez. Ancak sorunun devam etmesi güvenilirlik sorununun temelde bir yorum sorunu olduğunu ve hadislerin tespitinin daima bir yorum eylemi içinde gerçekleştirildiğini göstermektedir.

Buna göre, yukarıda dile getirdiğimiz ikilemin aşılabilmesi için, hadis tanımlarının dayandıkları varsayımlarla, hadislerin güvenilirliği sorununun çözümünde bilginlerin dayandıkları varsayımların aynı olması gereklidir. Daha açık olarak söylersek, hadis tanımının yapılabilmesi için hadislerin "tanınabilir" yani hadis olmayan sözlerden ayırt edilebilir olması gerekir. Ancak bir şeyi tanıyabilmek için, Eflatun'un *mimesis* (hatırlama) kuramında ima ettiği gibi, onu daha önceden zaten biliyor olmak gerekir. Zira hiç bilinmeyen bir şeyi tanımlamak veya tanımak mümkün değildir. Buna göre, tanım yapmak, zaten bilinen bir şeyin, her karşılaşmada yine aynı şey olarak

bilinebileceğini varsaymaktır. Bu varsayım, bir rivayetin güvenilirliğini tespit etmek için de söz konusudur. Zira, bir rivayetin güvenilirliğini tespit etmek için onu "yabancı" gösteren unsurlardan arındırmak, yani onu üzerindeki yabancı unsurların gerisinde bulunan ve zaten bilinmekte olan hadis kimliği içinde *yeniden tanımak* gerekmektedir. Öyleyse, hem hadis tanımları hem de hadislerin tespiti, *zaten bilinen bir şeyin yeniden tanınması* varsayımından hareket etmektedirler.

Bu durum modern hadis araştırmacısının hadis ve sünnet karşısındaki temel tutumunun ne olması gerektiği hususunda önemli ip uçları vermektedir. Şöyle ki, hadis araştırmaları *zaten bilinen* veya tecrübe edilen bir hadis kavramından hareket etmeli ve hadisi temelde yabancı olup *aşına hale getirilmesi gereken* bir tarihsel malzeme ve vesika gibi görmemelidir. Yukarıda değinildiği üzere, kuşku güvenin tam olarak sağlanamaması durumunda rivayeti farklı bir açıdan yeniden değerlendirmek için başvurulacak bir yöntem faktörü olarak görülmelidir. Kuşku doğru anlamının bir kuralı değildir, daha çok, yanlış anlamının önündeki bir engeldir. Zira yanlış anlamak bir zihinsel durum iken, doğru anlamak bir yaşama biçimidir ve hadisin muhtevasını tecrübe etmektir.

Yrd. Doç. Dr. Osman Güner'in söz konusu çalışmasının bize vermek istediği mesaj bağlamında tarihsel hadis bilincinin rehabilitasyonunun gerekliliğini ifade ettikten sonra, bu eserin değinmekte olduğu daha nice temel nokta ve ayrıntıların keşfini diğer okuyuculara bırakmak en iyisi olacaktır. Aksi halde söylenen kadar söylenmeyen çekiciliği ve büyüğü dağıtılmaya çalışılacağı için, okuyucular eser içinde yeni şeyleri doğrudan keşfetme zevkinden mahrum edilecektir.

II

Osmanlı'nın son yılları ile Cumhuriyetin ilk yıllarında yetişmiş bilginlerden biri olan Zâkir Kâdiri Ugan'ın 1926'da Dârü'l-Funûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası'nda "Dinî ve Gayri Dinî Rivayetler" başlığıyla yayımlanmış olan makalesi, Yrd. Doç. Dr. Osman Güner tarafından aynı başlık altında sadeleştirilerek ve açıklayıcı-eleştirel mahiyette notlar ilave edilerek yeniden yayımlanmıştır. Bkz. Zakir Kadiri Ugan, *Dinî ve Gayri Dinî Rivayetler: Rivayet İlminin Tarihçesi*, sadeleştiren ve notlar ilave eden Yrd. Doç. Dr. Osman Güner (Samsun: Darus-Sünne, 2000).

Bu çalışmayı ilginç kılan şey, sadece Ugan'ın daha o yıllarda akılcı ve tarihî tenkit yönteminden esinlenerek genel olarak farklı kültürlerle ait rivayetlerin tarihsel bağlamlarını ve özel olarak hadis rivayetlerinin tarihsel sürecini ortaya çıkarmaya çalışması değil, aynı zamanda çalışmayı sadeleştiren Dr. Güner'in farklı bir bakış açısından hareketle Ugan'ın görüşlerini değerlendirmesi ve böylece aynı konu üzerinde iki farklı bakış açısının okuyucuya birlikte sunulmasıdır.

Ugan, çalışmanın birinci bölümünde rivayetin, yazılı kültürün oluşumundan önce milletlerin tarihsel, sosyal ve dini bilinçlerinin teşekkülünde ve bu bilincin sürekliliğinde merkezi bir rol üstlendiğini göstermeye çalışır. Sözlü rivayet kültürü içinde yaşayan insanlar için bilgi rivayettir veya rivayete dayalı olarak ortaya çıkan bir şeydir. Ne var ki, yazı ile kaydedilinceye değin, rivayetler nesillerin hafızaları aracılığıyla yaşamaya devam etmiş, ve bu esnada bir çok rivayet unutulmuştur. Diğer milletlere nispetle Arapların, edebi, sosyal ve siyasi nedenlerden dolayı rivayetlere daha fazla önem vermeleri Arap kültürü içinde, özellikle Hz. Peygamber'in hadisleri söz konusu olduğunda, diğer kültürlerde eşine pek rastlanamayacak bir isnad veya aktarım bilincinin oluşmasına yol açmıştır. Türklerin özellikle İslam'ı kabul ettikten sonra Araplarla olan ilişkileri geliştikçe, isnad bilinçleri de gelişmiş ve bu bilinç doğrultusunda eski Türk rivayetleri belli başlı kitaplar içinde toplanmıştır.

Diğer dinler gibi, İslam dini de başlangıçta rivayetlere dayalı olarak anlaşılmaya ve yayılmaya başlamış ve bu bağlamda Hz. Peygamber'in hadisleri kendi başına bir rivayet ilminin konusu olarak özel bir önem kazanmıştır. Bu ilim, rivayetlerin aktarılış tarzı (isnad) ve rivayetlerin muhtevası ile ifade ediliş tarzı (metin) olmak üzere iki açıdan konuya yaklaşmaktadır. Buna göre, asıl sorun yalnızca gerçek hadisleri, bir takım siyasi, dini, ekonomik vs. nedenlerden dolayı değiştirilmiş ya da uydurulmuş hadislerden arındırmak değil, aynı zamanda gerçek hadisleri anlamak ve bir hadis bilinci oluşturmaktır. Bu iki gayeyi gerçekleştirmek için asırlardır hadis bilginleri farklı yaklaşımlar ve yöntemler geliştirmişler ve bu çabalar sonucu büyük bir hadis külliyatı oluşturmuşlardır. Ne var ki, Ugan'a göre, bütün iyi niyetlere ve geliştirilen yöntemlere rağmen, hadis disiplini hadisleri bütün kuşkulardan uzak olacak tarzda tespit etme ve yorumlama başarısını gösterememiştir. Bunun nedenleri üzerinde duran Ugan'ın görüşlerini kısaca özetlersek şunları söyleyebiliriz: Hz. Peygamber'in dini ve dünyevi konularda söylediği sözler aynı hadis kategorisi altında değerlendirilmiştir. Bu ise, dini ve dünyevi konuların birbirine karışmasına yol açmıştır. İsnad disiplini tarafından ortaya konan ilkelere pek fazla uyulmamıştır. Hadislerin Kur'an'a, akli selime uygun olup olmadığına bakmaksızın isnad zincirinin tam oluşu çoğu kez yeterli görülmüştür. Yani metin tenkidinden çok, isnad tenkidine önem verilmiştir. Rivayetler Hz. Peygamber'in vefatından iki asır gibi uzun bir zaman sonra kaydedildiği için isnatlar hayli şüpheli konumdadırlar. Dini yaşantıya özendirmek için hadis uydurulması olayına müsamaha gösterilmiş oluşu pek fazla sayıda hadis uydurmanın gerisinde yatan etkenler arasındadır.

Dr. Güner, esere ilave ettiği notlarda, bir taraftan temel metindeki muğlak noktaları aydınlatmaya çalışmakta, diğer taraftan Ugan'ın hadis ilmi konusunda yaptığı tenkitlerin bir çoğunun tarihsel gerçeklerle pek

uzlaştırılamayacak şekilde indî olduğunu ileri sürmektedir. Bu iddiasını bir takım tarihsel vesikalara ve rivayetlere atıfta bulunarak desteklemeye çalışmaktadır. Dr. Güner'in yaklaşımına kısaca değinmek gerekirse, Hz. Peygamber'in hadislerini mutlak anlamda dini ve dünyevi şeklinde iki kategoriye ayırmaya çalışmak, O'nun bilinç dünyası ve yüklendiği dini, tarihi, sosyal, kültürel ve siyasi misyonu ile uzlaşmaz bir tutum içine girmek demektir. Hadis tarihinde isnad tenkidinin yanı sıra metin tenkidi de önemli yer tutmuştur ve metin tenkidini hadis bilginlerinin çabalarıyla sınırlamak, sözgelimi, fıkıh bilginleri tarafından yapılan metin tenkidini gözden kaçırmak demektir. Hadisler çok erken denebilecek bir dönemde yazılmaya başlanmış ve isnad zincirleri büyük oranda tahkik edilerek hadisler güvenilir bir konuma getirilmeye çalışılmıştır. Buna göre, asıl olan hadislere güvendir ve hadisler üzerindeki kuşkular daha çok arızidir yani ikinci derecededir.

Gerek Ugan'ın aktardığı çok yararlı bilgiler ve yaptığı tahliller gerekse Dr. Güner'in açıklayıcı ve eleştirel notları eseri bilgi verici konumunun ötesine taşıyarak bizi rivayetler üzerinde yeniden düşünmeye ve kendimizi, daha doğrusu zihinsel tutumlarımızı rivayetlerin aynasında görmeye çalışmaya sevk etmektedir. Zaten eserlerin gayesi bir takım temel bilgileri vererek okurları söylenenden hareketle söylenmeyene ulaştırmak değil midir?

III

Bu eserde açıkça söylenmeyen şey, yukarıda değindiğimiz tarihsel hadis bilincinin rivayetlere yönelik—evrensel boyutta olmasa da—özel bir takım doğrulama veya yanlışlama mantığına sahip olduğudur. Bu doğrulama veya yanlışlama mantığının gerisinde Hegel'in meşhur yaklaşımını hatırlatan bir yaklaşımın bulunduğu sezebiliriz. Hegel'e göre, geçmişe ait metinleri (eserleri) kendi tarihsel bağlamlarına yerleştirmeye çalışarak anlamaya çalışmak yalnızca harici bir çaba olup metinlerle hayati bir ilişki kurmamızı sağlayamaz. Zira onlar dallarından koparılmış meyveler gibidir. Geleneğin zengin mirası üzerinde oluşan tarihsel bilinç onları dinamik (yaşayan) bağlam içinde bize geçmişin birer armağanı olarak yorumladığı sürece bu metinler (eserler) hayatiyet bulabilir.¹ Hegel'in burada varsaydığı temel nokta, geçmişin mirasının zaten asli bağlamlarından kopmuş olarak bize kadar ulaştığıdır. Yani onlar en az kendi tarihsel kaynakları (geçmiş) kadar bize (geleceğe) de yönelmiş oldukları için varlıklarını koruya gelmişlerdir. Bu açıdan bakıldığında her ne kadar farklı bir tarihsel bağlama ait olmaları anlamında bize yabancı (öteki) olsalar da gerçekte onlar, dallarından koparılan meyveler imajında ima edildiği gibi, bize yönelerek kendi bağlamlarına da yabancılaşmışlardır. Öyleyse yorumlama sorunu, kısmen bize yabancı olan bir

¹ G.W.F. Hegel, *Phenomenology of Spirit*, trans. A.V. Miller (Oxford: Oxford University Press, 1979), ss. 453-454 (Religion of Art ile ilgili bölüm).

metni (eseri) mevcut bağlam içinde tümüyle aşına kılma sorunudur. Öyle görünüyor ki Hegel, bize kısmen yabancı olan metnin tarihsel bağlamı yerine aşına olduğumuz mevcut (yaşayan) bağlamı hareket noktası olarak seçmemizi teklif etmek suretiyle şu önemli hususa dikkatlerimizi çekmektedir: Yabancılaşma sorununun aşılması, daima, *zaten aşına olduğumuz* bir gerçekten hareketle mümkündür. Şayet bize kısmen yabancı olan bir metnin anlamı yine bize yabancı olan metnin tarihsel bağlamından hareketle ortaya çıkarılmaya çalışılırsa bu gerçekte anlam sorununu anlamadaki başarısızlığımızı gösterir.

Bu başarısızlık durumunda yorum sorunu, tarihselci ve fenomenolojik yaklaşımlar arasında bir tercih sorunu haline dönüşür. Ya tarihselci bir yaklaşım benimsenecek ve hadis metni yalnızca orijinal bağlamı içine yerleştirilmek suretiyle tarihsel kanıta dayalı doğrulama mantığı açısından doğrulanacaktır. Ne var ki bu durumda hadis metni ile yorumcu arasındaki hayati bağ kopmuş olacağından metin yorumcunun dinamik bağlamına yönelik fenomenolojik işlevini yitirecektir. Burada metnin fenomenolojik işlevi ile, metnin, hali hazırdaki varlıkları belli bir açıdan yorumcu için fenomen haline getirmesini yani varlıkları farklı bir tarzda görünür kılmasını kastediyoruz. Ya da fenomenolojik yaklaşım benimsenecek ve hadis metni tarihsel bilinç aracılığıyla yaşayan bağlam içine yerleştirilerek yorumcunun yanlışlama mantığı açısından—göreceli olarak—doğrulanacaktır. Ne var ki bu durumda tarihsel kanıta dayalı doğrulama mantığı açısından evrensel kesinliği arayan tarihselci zihin tatmin edilemeyecektir.

Tarihselcililiğin *metnin dışına* ya da *tarihsel bağlamına* ve fenomenolojik yaklaşımın *metnin içine* yönelerek sarfettikleri farklı doğrulama çabaları, dibi görünmeyen bir uçurumun iki yakasından birinde bulunmak ya da zirvesi kar ve bulutlarla kaplı bir dağın birbirinden habersiz iki yamacından birinde bulunmak gibi tek taraflı bir doğrulama veya yanlışlama mantığı ile yetinmenin zorunluluğuna mı işaret etmektedir? Klasik hadis bilginleri arasında yalnızca metnin dışına (isnad) yönelerek rivayetleri sahih kabul edenler olduğu gibi, İbnü'l-Cevzi gibi metnin içini hareket noktası kabul edenler de mevcuttur.² Ne var ki, klasik dönemlerde metin-içi ve metin-dışı arasındaki ilişkiyi veya ayırımı belirleyen şey kutsal merkezli metafiziksel tarih anlayışıdır. Burada kutsal, merkez çekim kuvveti ve tarih bu merkez etrafındaki bir yörünge gibidir. Akıl bu tarih yörüngesi içinde kutsal tarafından çekilerek hareket eder. Bu nedenle tarihsel şartların (esbab-ı nüzül) kendileri anlamın belirlenmesi için nihai kriter veya bağlam teşkil edemezler; zira bu tarihsel şartlar kör bir tesadüf eseri olarak değil, zaten belli bir amaca (anlama) göre organize edilmişlerdir. Yani tarihsel şartların anlamı ancak ideal (kutsal) düzeydeki bir gerçekten (Tanrı kavramından) hareketle

² Hadislerin tespitinde metnin içini veya metin dışını hareket noktası olarak kabul etme sorunu hakkında ayrıntılı bilgi ve tartışmalar için bkz. Yavuz Ünal, *Hadisleri Tespitte Yöntem Sorunu* (Samsun: Etüt, 1999).

anlaşılabilir. Bu yaklaşımın teorik temellerini geleneksel Kalamcılarının teleolojik alem anlayışları ile atomculuk nazariyesi üzerindeki tartışmalarında açıkça görmek mümkündür.

Ne var ki, günümüzü niteleyen tarihselciliğin etkisiyle kutsal merkezli metafiziksel tarih anlayışı yerini kutsalı marjinal hale getiren seküler tarih anlayışlarına bırakmaktadır. Bu seküler tarih anlayışlarında veya tarihselcilikte tarihsel şartların (bağlamın) anlam ve önemi klasik dönemlerdekine nispetle farklıdır. Burada artık idealden (kutsal) tarihsel olana değil, aksine tarihsel olandan ideal olana yönelik bir anlama çabası hakimdir. Bu, bir anlamda, klasik dönemlerdeki durumun aksine somutun soyuta, tikelin tümele tehakküm çabasıdır. Tarihselciliğin modern hadis bilincini etki altına alması hemen hemen kaçınılmaz bir durumdur. Bunun ilk örneklerini Şah Veliyyullah'a kadar geri götürülen Hindistan'daki ihya ve reform hareketleri içinde önemli yer tutan Seyyid Ahmed Han, Seyyid Emir Ali, Mulvi Çırağ Ali gibi modernist müslümanların kurdukları Aligarh ekolünde açıkça görmek mümkündür. Bu ekolün temel düşüncesine göre, bir takım siyasi, ekonomik vs. nedenlerin yanı sıra sahabe sonrası nesillerin Hz. Peygamber'e kutsallık atfetmeleri sahih hadisler arasına onlardan kolaylıkla ayırt edilemeyecek tarzda ve büyük bir miktarda uydurma rivayetlerin karıştırılmasına yol açmıştır. Klasik hadis araştırmalarının temelde isnad tenkitleriyle sınırlı olması sahih hadislerin tespitinin gerektiği şekilde yapılmadığını gösterir. Öyleyse bugün yapılması gereken şey eleştirel aklın ışığında hadis literatürünü tarihsel eleştirinin yanı sıra metin eleştirisine tabi tutmaktır.³

Görebildiğimiz kadarıyla burada eleştirel akıl ile kastedilen şey, artık kutsalın çekim gücünden uzaklaşan mevcut tarihsel şartların zorlayıcı olduğu kabul edilen taleplerini hareket noktası olarak benimseyen akıldır. Her ne kadar eleştirel veya tarihselci akıl, pozitivistliğe karşı çıkarak, 'olgu' ve 'değer' arasındaki mutlak ayırımın bir safsatadan ibaret olduğunu kabul etse de, geçmişin değerleri ile günümüzün değerleri arasında büyük bir ayırım yaparak geçmişin değerlerini günümüz değerlerinden ayrı olarak anlaşılması gereken 'olgular' haline getirmektedir. İşte geleneksel değerlerin, mevcut ortamın değerlerinden hareketle 'olgular' haline dönüştürülmesi modern (tarihselci) hadis bilincini niteleyen temel unsurlardan biridir.⁴ Geleneksel değerlerin

³ Aligarh ekolü hakkında daha geniş bilgi için bkz. A. N. M. Wahidur Rahman, "Modernist Muslim's Approach to *Hadith*: Aligarh School," *Hamdard Islamicus* XVI No. 4 (Pakistan: 1993), ss. 13-26.

⁴ Kanaatimizce ileri sürdüğümüz bu iddia tahkik edilmeye ve sorgulanmaya değer bir iddiadır. Zira bir zamanlar I. Goldziher ve J. Schacht gibi şarkiyatçıların hadis eleştirilerinde hareket noktasını teşkil eden tarihselcilik ile özellikle Hint alt kıtasında ve günümüz Türkiye'sinde hadis konusundaki tartışmaların kaderini belirleyen tarihselcilik arasında en azından—Wittgenstein'in tabiriyle—aile benzerliği (family resemblance) gözlemlenebilir. Kaldı ki, tarihselcilik sadece hadis çalışmalarında değil, felsefe, eğitim, tarih, müzik ve resim gibi farklı disiplinlerde de etkili olan bir yaklaşımdır. Tarihselciliğin günümüz hadis çalışmaları üzerindeki etkisi sorunu yalnızca bu çalışmaların temel niteliklerini ve beklentilerini daha

olgular haline dönüştürülmesi bizi Hegel'in yukarıda ima ettiği yabancılaşma sorunu ile karşı karşıya bırakır. Bu yabancılaşma sorununu, sözgelimi, Fazlur Rahman'ın iki yönlü yorumlama yönteminin derinliğine nüfuz etmiş halde bulmak mümkündür. Bu yöneme göre, ilk adımda Kur'an ayetleri, bize artık yabancı olan bir ortam içindeki olgular olarak anlaşılmalı; ikinci adımda ise, mevcut ortamın aşinalığından hareketle geçmişin tarihsel olguları günümüzün evrensel değerleri haline getirilerek bu yabancılaşma sorunu aşılmalıdır. Tarihsel değerleri tarihsel olgulara ve tarihsel olguları günümüzün değerleri haline dönüştürebilme yeti ve yetkisini kendisinde gören tarihselci (eleştirel) aklın, tarihi istediği anda kullandığı bir enstrüman (araç) şeklinde algıladığı açıktır. Eğer durum böyleyse, onun tarihsel değerlerle ilgisi, Hegel'in dediği gibi, "harici" kalmak zorundadır. Zira o, tıpkı Descartes'ın düşünen "Ego"sı gibi, ancak kendi değerlerini üreten ve ürettiği değerleri kendisine yurt edinen bir akıl olarak kalacaktır.

Bu noktada esash bir sorunla karşı karşıya bulunduğumuzu fark ediyoruz. Tarihselci aklın, tarihsel değerleri olgular haline dönüştürmesinin gerisindeki saik nedir? Hemen akla gelen şey, bu saikin tarihsel değerler hakkında kesin bir bilgi elde edinme arzusundan ibaret olduğudur. Ancak şurası açıktır ki, değerler, değer olarak kaldıkları sürece, asla bilgiye dönüştürülemezler; zira değer bir görme biçimidir veya görme eyleminin niteliğidir. Bilgi ise bu görme biçiminden hareketle ulaştığımız yargılardır. Bu açıdan bakıldığında değerler bilginin bağlamıdır ve daima bilginin arka planını teşkil ederler. Tarihsel değerlerin tarihsel olgular haline dönüştürülmesi onların artık değer olarak işlev göremedikleri anlamına gelir. Yukarıda Fazlur Rahman örneğinde ima edildiği üzere, tarihsel değerler hakkındaki kesin bilgiyi amaçlayan tarihselci (eleştirel) akıl, bu değerleri ancak—mevcut ortam içinde 'kesin bilgi'nin tanımını yapan, yani ürettiği bilgiye belli bir değer atfeden akıl olarak—tarihsel işlevinden arındırmak suretiyle bilginin nesnesi (olgular) haline getirebilmektedir. Burada Fazlur Rahman'ın yorum modelinde, tarihsel bağlamın kendisinden hareket edilerek tarihsel değerlerin tarihsel olarak gördükleri işlevin bilinmesinin amaçlandığı ve böylece tarihsel değerlerin anlaşılmasında her hangi bir tahrifatın söz konusu olmadığı şeklinde bir itiraz ileri sürülebilir. Ne var ki, bu itirazı haklı görmemizi engelleyen şey, tarihsel aklın, kendi yaptığı kesin bilgi tanımı ile bu bilgiye atfettiği değerden hareketle tarihsel değerlere yaklaşmasıdır. Yani tarihsel değerler, tarihselci (eleştirel) aklın kendisine özgü değerlerinden oluşan bir bağlam içinde bilgi nesnesi haline getirilmektedir. Buna göre, tarihselci aklın değerlerine uygun görünen hadis rivayetleri, doğrulama veya yanlışlama mantıklarından

açıkça görme sorunundan ibaret değildir, belki daha temelde o bizzat hadis ve sünnetin günümüzdeki kaderini belirlemekte olan bir sorundur. Zira tarihsel gerçekler ancak yaşamakta olan insanların kendilerine yaklaşım açıları ve oranlarına nispetle filli hayata ve özgürlüğe kavuşurlar. Kısacası, hadis çalışmaları araştırmacıları önceden kestirilemez bir yere götürmektedir; ancak araştırmacılar gittikleri yere hadisleri de götürmekte ve böylece onların kaderini etkilemektedirler.

hareketle oluşturulan hiyerarşinin üst (sahih) basamaklarında yerlerini alırken, bu değerlere uygun düşmeyenler alt (sahih olmayan) basamaklara yerleştirileceklerdir.

Şayet bu yorumlarımız bir doğruluk arz ediyorsa, buna dayalı olarak şu iddiayı ileri sürebiliriz: Klasik dönemlerde hakim olan değer yargıları ile günümüzü niteleyen tarihselciliğin değer yargıları farklı olduğu için, klasik dönemlerde hadis araştırmalarının gerisindeki saik ile günümüzdeki araştırmaların gerisindeki saikleri arasında bir farklılık söz konusudur. Klasik dönemdeki hadis çalışmaları ve hadisleri tespitte kesinlik sorunu büyük ölçüde hadisler aracılığıyla oluşan değer yargıları tarafından yönlendirildiği halde, günümüzde "kesin bilgi" kavramının anlamı değiştiği için, hadis araştırmaları bilgiye kesinlik atfeden modern değer yargılarınca yönlendirilmektedir. Diğer bir deyişle, klasik dönemlerde hadis araştırmalarını yönlendiren sorular artık günümüzde geçerliğinden kuşku duyulan sorulardır. Burada klasik ve modern sorular arasındaki literal benzerlik bizleri yanıltmamalıdır; zira literal olarak neredeyse aynı olan sorular birbirine tamamen zıt amaçlarla sorulabilir. O halde tarihselciliğin modern hadis bilinç ve araştırmaları üzerindeki etkisini ortaya çıkarmak isteyen bir çalışma, dikkatini klasik ve modern yöntemler arasındaki farklılığa yöneltmeden önce bu yöntemlerin gerisindeki temel sorunların keşfini amaçlamalıdır.

Geldiğimiz bu nokta, hadis çalışmalarında tarihselcilik sorununun aşılması gerektiği yönünde bize bir takım imalarda bulunmaktadır. Kuşkusuz geleneğin eleştirisi yapılması gereken bir şeydir. Ancak rivayetlere fenomenolojik yaklaşım da bir o kadar önemlidir. Her iki yaklaşımın uzlaştırılma derecesi ise tarihselcilik sorununun aşılma derecesini gösterecektir. Görebildiğimiz kadarıyla hadis çalışmalarında temel amaç geçmişin zengin mirasını kendimize yabancılaştırmak değil, aksine aşına kılmaktır. Zira aşına kılınan şey başkalarıyla paylaşılabilir hale getirilen şeydir. Zaten tarihsel nesnelliğin en köklü anlamı, tarihsel anlamı mevcut ortam içinde *nesneleştirerek* başkalarıyla paylaşılabilir bir hale getirmek değil midir? Diğer bir deyişle, bir anlam veya değer ortaklaşa paylaşılabilir hale getirilmedikçe nesnellik ile solipsizm arasındaki sınır çizgisi ancak bir hayalden ibaret olmaz mı?

The Rehabilitation Of Historical Consciousness Of *Hadith*

ABSTRACT

Recently, Dr. Osman Güner has published two books, *Hadith in Early Islamic Periods and Religious and Non-religious Narratives: The History of Science of Narrative*. In these books, he enjoys analytical and historical methods of investigating the materials concerning the question of the rise of hadith from the first century of Islam on. From analytical point of view, he attempts to discover the lines of strategies which were followed by Prophet Muhammad and His companions when they were disseminating and interpreting the narratives of hadith so as to integrate the public discourse within Islamic belief. From historical point of view, he tries to discover the historical fate of these hadith narratives throughout history of Islamic communities. The basic issue at this point is to reconstruct the dynamic relation between the narratives and historical consciousness of narratives within Muslim communities. Behind the reconstruction of the historical fate of this dynamic relation lies the motivation for elevating our modern consciousness of hadith to the level of critique in the sense of furthering the life of hadith toward future.